

משנתו של הרב קוק

האמנות וערכה

במשנת הרב אין ערך ומעמד לאמנות כשלעצמה. הוא שולל לחלוטין את תפיסת "האמנות למען עצמה". לדעתו האמנות היא ביטוי לחתומת נפשו הפנימית של האדם. וכאשר האמנות נותנת ביטוי למגמה של טומאה, הרי עצם העובדה שמגמה פסולה זו מקבלת ביטוי סגנוני מוכשר, מזוממת ללא-שעור את הוציירה הספרותית. דווקא משום שהרב רואה בספרות "עבודת קודש", הוא תובע מן הסופר שלא "ישבול עטו בלא טהרת נשמה וקדושת רעיון" (אר"ת פב). התששבה המופרות של האמנות עד כדי ערד בפני עצמו, יש בה משום אילות. שכן תאלילות מתרכזות באורח בלשידי בטיפוח "הכות המדמה" שממנו באה תפוח עורכו של הדיפי הנופני בפועל ובדמיון האמנותי. ההפרזה הזאת גורמת לדחיקת רגליה של התכמה השכלית: "המלציעים המספרים, הדרמטורגיים וכל העוסקים באמניות היפות גוטלים מקום בראש התרבות, הפילוסופיה פוסחת ועולעת ואין לה מעמד מפני שהשכל הנקי הולך ומסתלק". התוצאה מהתגברותו של הכוח המדמה היא שהשלטון של "יחוח המגוישים" מתחזק בעולם. אולם מכאן אין להסיק שיש לדחות את תמות המדמה. אדרבה, הכוח המדמה יכול להיות "ביטוי בריא לרוח העליון

שבטת עמודי התני"ך (תל אביב תשכ"ח), 138-150; A. Bentzen, *Introduction to the Old Testament*, Vol. I (Copenhagen 1948), 122-130;

א' לוינגר, שירי השיירים (ירושלים תשל"ג).

המחלקה לחינוך ולתרבות תורנייים בגולה

הסתדרות הציונית העולמית

ירושלים תשל"ד

חשובה, ישנם צרכים קדומים יותר מוכרחים. כן, אולי ואולי, יש ויש, אבל הדרישה תבאה מלב בניה, מרוחה אשר שפכה עליו, הדרישה בעצמה היא אות חיים, אות תקווה לישועה ונחמה".

התעוררות בתחום האמנות יש בה לא רק סימן חיים, אלא גם תועלת מעשית, באשר היא יכולה לפתח מקורות פרנסה. אולם נעלה מכל הוא שהעיסוק האמנותי יפתח את "רגש היופי והטהור" ויטפח את הכשר להסתכלות אסתטית שהיא "יסתכלות בהירה ומאירה" על תחומי הפעילות האנושית:

ומה נכבד לדעת, שאות חיים זה איננו רק את ריק מכל תוכן ממש, כי אם יש בו גם כן פרי ותועלת, תפקוד החשוב הזה, של האמנות היפה, ויכל להביא ברכה ולפתוח שערי פרנסה וכלכלה לנשפחות רבות מאחינו היושבים על אדמה חקודש. והוא יפתח גם כן את רגש היופי והטהור, שבני ציון חיקרים מוכשרים לו עד מאד. יקומם נפשות רבות ומדוכאות לתת להן הסתכלות בהירה ומאירה על הדת החיים, הטבע והמלאכה, על כבוד העבודה והחריצות. כל אלה תנם פריצופים וישאים שממלאים את נפש כל איש עברי רגשי גיל והדר.³¹

חיופ

עם שהרב שמח על גילויי הפעילות האמנותית, הריהו מוסיף ותובע לבחון את האמנות על פי הכרחים היומיומיים והעלמיים. "נותרים איתנו משכרונ התפרה, אפילו מהכרחים היומיומיים ונעלים... וחיופי בעצמו כבר עלול הוא להתפרך בידי ההמוני הגם למיזן גלוסקא-שמנונית ומשקה משכר, אם לא יוכל ליצב מהדר האמת המדעית הממוסרת". לפיכך יש לבחון את האמנות לא לפי "האופק" שלה אלא לפי אמות-מידה ערכיים-דתיים, ויש לבחון ולהדריך את היצירה האמנותית על-פי רוחם של ערכים אלה:

31 יש לציין כי מלבד הרב נמצא במאה העשרים (ככל שידוע לנו) רק עוד הגדה דעות דתי אחד, במובן האורתודוקסי, תובע את שיפוח האמנות כחובה דתית. ד"ר נתן בירנבוים קיצע את "התפארת" כאחד משלושת העקרונות (דעת, רחמים, תפארת) אשר עליהם ביקש להשתתף את "הנועת העולים", ראה ד"ר ג' בירנבוים, חשולים (בולין 1927) על העורך לפתח אמנות דמוקרטית ברוח היהדות המסורתית. בהוברת דפרי חשולים (וינה תרע"ז) הוא כותב (עמוד ה'): "בשלוש קדושות מתקדשים על-ידי התורה: בקדושת הדעת, קדושת הרחמים וקדושת התפארת". ובמקור י: "למען עלות בתפארת איתנו מקבלים עלינו לדרוש אחרי ההדר האחרון הזה, אחרי הנקיות ואחרי הסדרים, בני ובתכל שברשותנו. רוצה לומר, לא מוחזק גבולות הדעת והרחמים ולא מוחזק גדר הצניעות". לוח יש להוסיף, כי בירנבוים כתב על חשיבותה של האמנות עוד בתקופתו הלא-דתית (בשנת 1897) ובטורם שב אל האמנות הדתית, ראה: N. Birnbaum, *Ausgewählte Schriften* (Czernowitz 1910), 140-143.

שיופיע עליי". יש לפתח את תוכן המדמה כדי לתת ביטוי אמנותי לשאיפתו טהורות וקדושות (או"ח לד—לז)³².

ביאור מפורט של משנתו האמנותית נמצא במכתבו משנת תרס"ח אל "החברה להכמת האמנות העברית אנדרה בצלאלי" (אג"ר א, רג—לד)³³. הוא מצייין כי בעוד ששם ישראל בתעצותו נמצא אז במצב של ערפל עב ותהו ובהו, נשקפים בארץ ישראל ניצנים של תחייה, ואחד מסמניה של התחייה היא הפעילות האמנותית בארץ ישראל:

אחד מסימני החיות המובהקים הוא הפעולה הנכבדה העומדת לצאת מאגודתם הנכבדה: "חיות האמנות והיופי העברי בארץ". מלבב המחזה ומרחיב לראות את אחינו רבי הכשרון, גאון היופי והאמנות, המוציא מקום הגון בשרדות הרחבת והגברתה של החיים הכלליים, ורוח מרום נשא אותם להביאם ירושלימה, לעטר את עירנו הקדושה, שהיא כוחם על לבנו, בפרדיום התולדים, לחיות בקרבה לכבוד ולתפארת, גם לברכה ותועלת.

וסימן טוב כוח כוח שחול יחיי שמחים בו, תעצרים וגם חוקנים, גם היותר קרים והיותר טרידים בשאלת חקיון התמורה מאד (שם).

בגלות המרה, תועומה והמושכת לא נתן העם דעתו לפעילות אמנותית. אולם עכשיו, עם ניצני תחיית, באה התעוררות לשיפוח האמנות. גוברת הדרישה ליופי, לאמנות, ולכל מלאכה-מחשבת אסתטית. לתמורה זו ממשל הרב משל: ילדה, בשם שושנה, חוליה זמן רב במחלה קשה, והנה ברבע שגברת הילדה על סתלתה והיא מהחילה להתאושש, היא פוקחת את עיניה וממלמלת: "אמא, הנובה, חגי לי הנובה". התרפקותה של הילדה על הנובה היא אות לסובה, ומכשרת שחללים ותשוב לאימה. אמנם היא מתעניינת רק במשחק עם בוכתה, אבל דואי שתמשיך ותתאושש ומדרוש עוד דברים התוצאים כל-כך לכריאותה. כל בני המשפחה שמחים כאשר הילדה שושנה מתחילה לשחק עם הנובה, וגם הרופא מסכים וקובע: אות לטובה.

המשל הוא הילדה שושנה, והמשל הוא ירושלים וכנסת ישראל שבה (לפי "ששנת העמקים", שיר השירים ב', א) החולה במחלת הגלות הקשה הממנה שכתה. "עומת רום חיים מרעיד ברעם נעים את העצמות המדוכאות והחולות. היא דורשת יופי, אמנות, מלאכה מחשבת. אולי אין הדבר בעתו, יאמרו בעלי

²⁹ על שאלת היחס בין השכל והחינוך, ראה לעיל סוף פרק ד'.

³⁰ על ראשיתה של הפעילות האמנותית בארץ ישראל, ראה: A. Weiser, *Boris* על החשיבות של הפעילות האמנותית בארץ ישראל, ראה: A. Weiser, *Boris* — *Father of Israeli Art*, Herzl Year Book, Vol. 7 (New York 1971).

³¹ מחנה מאמר של יהושע קנטורוביץ, בצלאלי — ברת שדרש למלאכה אמנות בירושלים, שפורסם בילוח ארץ ישראל" לשנת תרס"ג, בעריכת א"ש לוג'.

החלפה וחופש האמנות

במאבק עם האלימות כמעט שנצחה הוחרת את האלימות, אבל גם לאחר הניצחון שמרה כנסת ישראל לעצמה אותה הנקודה (או חלק, או השיטרט), היינו הצורה החלכתית שבה הוגבלה האמנות. קו זה נשתמר "לאות עולם" באשר בו "היכנס כל הרוח האדיר והגדול, המבטא את עוז הנצחונה בעבר ואת אירי הקוטה לעתיד". המיגבלות החלכתיות הן השיטרט המבטא את הרוח האדיר. הללו הוגדרו במסכת ראש השנה (כז, ב) ובמסכת עבודה זרה (מג, ב) "כל הפרצופות מותרין חוץ מפרצוף אדם". חרמב"ם ביאר הלכה זו בהלכות עבודה זרה, שנאמר לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב (שמות שאינן עבודה זרה, שנאמר לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב יטעו בתו כ, כג), כלומר צורתו של כסף וזהב שאינן אלא לגוי, כדי שלא יטעו בתו חסודים וידמו שהן לעבודה זרה. ואין אסור לצור גוי אלא צורת האדם בלבד. לפיכך אין מציירין לא בעץ ולא בסיד ולא באבן צורת אדם, והוא שחתיה הצורה כוללת... אבל אם היה הצורה משוקעת או שהיתה צורה של סימניו... הרי אלו מותרות". גם לאיסור פריצוף אדם מציין חרב את הדרכים המותרות על-פי ההלכה המאפשרת לאמן ליצור גם בחמום זה. כי המגמה של המיגבלות החלכתיות באמנות היא להעב את החמונות הנושאות אופי אלייל.

את ההיתרים אשר באמצעותם מעניקה ההלכה לאמן-היוצר יד חופשית, מבנה חרב "דרכי בינה": "וגם על זה (על איסור פריצוף אדם) ישנם דרכי בינה להיעור על-ידי חבבת אופן צור שאינו כו-ברית, לעת השכלול האחרון של החמונות המיוחדת, שבה נמצאים תנאי תאיסור". פירושה של תוספת רבת-משמעות זו הוא שהרב אמן לא-יהודי— כדי להתגבר על המיגבלות שהושלו כגון להיעור על-ידי אמן לא-יהודי— כדי להתגבר על המיגבלות שהושלו על-ידי ההלכה, ודאי שנתונה האפשרות לאמן ליצור בתור חנוכי תחומי ההלכה, ותחומים אלה מאפשרים לו מרחב פעולה. אולם אם האמן מוצא לנחין, מתוך תביעת הדרף האמנותי שלו, להרוג מן המיגבלות, מותר לו לעשות כן. וחרגה זו אין בה משום הערמה ועקפה אלא "דרכי בינה".

החמונות המיוחדות לאליילים, בין בשולם האלייל העבר ההתי, בין בעולם הנוצרי, התעב כנסת ישראל ולא חוכל שאחם, על כן הדרו הדבר, בחנוכה קדושה לנו, שבוצר המשנית הלאומי שבפיר קדוש אלהינו לא ימצאו פסילים כאלו. ובכלל נכבד הדבר מאד שתודיע האגודה הנכבדה, גויז לכל פסילים תנאי העברי החללי, שהיא פושה את כל מעשיה... על פי הוראת חכמי תורה, גאון ארץ ישראל המפורסמים באומה, בטוחים חוכל לחיות, אחי, שהחזרות חקלה הוא מסול למטרמם, שהיא משאת נפש כולנו, דאחובים את עמנו וארצנו תופים בכבודם הפרחום, נתיבות סילוח בלבבות. החזרות והברכה המעשית מהמסר הנכבד שלכם לא מפנעה שום משול רשים על דרכם,

התקנות הטובות המתמססות בלבבי לרגלי תנועתכם החדשה והנכבדה, הן נונות בי די אומל-רחו לדרב באוניס, אדוניס נכדיס ואיסי אוחיסי, דברים אחדיס תבאיסי אמנס מאופק אחר, לכאורה אחר לגמרי שאותו האופק של היצירה של הויפי והאמנות—אופק הרבנות... לכללות המדת הויפי האמנותי, המתמסם ביצירות מעשיות, מעשי ידי אדם, מחיחש עמנו לעולם ביתח טוב וחכיב, אבל גם מונבל, נותרים אנונו משרון הפרות, אפילו מהדברים היומר נעשבים ופעלים. הצדק הוא כי לרגלנו, ואנונו קוראים במקרא קודש: אל תהו צדיק הרבה (קהלת ז, טז). הנחמה היא אור חיינו, ואנונו אומרים: אל תחכם יותר (שם), אכל דבס הרבות לא טוב (משלי בת, כז). והו חכלל המקרי את כל חוג חיי עם עולם. מעולם לא נתמכר לאידיאה פטויה אתה במדה זו עד שהייה טובעים במצולותיה עד לבלי יכולת לתן לנו קצב ומדה להרחבה ממשלתה. אמנס ההגבלה כשבאה, לצורך דברים טובים ופעלים לעצמם, היא דקה ורכה, עגומה ויפה, סוגה בשושנים (שיר השירים ז, ג)... לפעמים נקודות נכרות אתה היא מבעת את רוחה ומגישה לחפצה, מבלי לפגום את החופש של כל אוצר מיוחד שברוח האדם על-ידי רחוקי-ברל וחוסת-סינים (אג"ר א, רג-ר).

אין להגביל את חופש היצירה באמצעות שרשרות ברול ואין להקים חומה-סין כדי לברד את רוח האדם. החמונות המגמתית של היצירה האמנותית באה לירי בטיוי על-ידי נקודת, קו או שירטוט, וככך אפשר להביע רוח של קדושת, כדי שתפסם את מעשה היצירה האמנותית. קורים ושירטוטוים אלה נמצאים בסייגים שההלכה קביעה לגבי הפעילות האמנותית. הרקע של סייגים הלכתיים אלה הוא בצמחיהה של האמנות בצמחיות אל האלילות בימי קדם, כאשר האנושות היתה "חחולה בחחולי-ילדותה הפראית" ורגש הויפי הפאזי שלט בעולםם.³² "האלילות, עם כל חרעבותיה, סמכה את כפיה המגואולות ורבות דם על הפרח הנחמד הזה, על הויפי והאמנות, והשביחיהו כמעט משרה". לעומת האלילות חותר כנסת ישראל לחציל את האמנות ("יעדנה הויפי") לכל חרעום ותחנול. והיא בקישה לעשות זאת בדרך של "מיזן דוחה ושמאל מקרבת"³³. החורה ציוותה "לא תעשה לך פסל וכל חמונה" (שמות כ, ד), ומאידך היא ציוותה גם על בצלאל "לעשות כותב וכספי ונחושת" (שמות לה, ז).

³² על הקשר בין האלילות ובין האמנות ועל פסקיהם של אנשי ההלכה בשאלות האמנות, ראה דוד קוטלר, האמנות והדת (ירושלים—תל אביב השל"א), בדיוני ובאוסף החומר על פסקי ההלכה מגיע ספר זה עד הגר"א מווילנה, ולכו אין בו התייחסות לחקופה החדשה, וכו' לא מותר בו דבר בנוגע למשנתו של הרב. תשוות: *Some Talmudic Views*—*Baumgarten, Art in the Synagogue*—*Judaism* (Vol. 19) 1970

³³ סדר הדברים במקור (סנהדרין קו, ב) שונה: לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת. יתכן שאין כאן פליטת קולמוס אלא כוונה להתייש בעין זה את הדחית.

ושלובי יד עם כל פלגות עמנו, הנפוצים בגולה ויושבי ארץ הצבי, כולם יחד, ילכו להאיר אור חיים מעשיים, על שאיפותיכם (אג"ק א, רג-נד).

הפסיק הרב בתחום זה אינה מהמצויה בהתנגדות לצורות אליליות ובש-לילת המתירנות. שאיפתו היא שהוציאה האמנותית הדרדר על-ידי מגמת-הקדש התובקת את כל הביטויים האנושיים בחיים. הוא רוצה שהפעילות האמנותית בארץ ישראל תקיף "המון רב מאהיב" ואף יוכשרו לכו "חניכים רבים מבני ציון... מכל מפלגות עמנו היושבים על אדמת הקודש". משום כך הוא פונה אל האגודה שנטלה על עצמה לזחיות את האמנות בארץ ישראל, לשמור על קדושת המטרה בטיפוח האמנות. והוא מסיים את מכתבו: "בסתתי בכבוד נפשכם הנשאה שתשימו לבכם על דברי אלה, היוצאים מלב מלא אהבה וכבוד ליסודי הפצנם הנכבד" (שם) ³⁴.

³⁴ השוה דעת ברוך (ירושלים תש"ב) תשובה ס"ו, דעתו על ציור וציורים של דמות אדם בתשובה לשאלתו של צייר. בתשובה זו, שנכתבה בשנת תרפ"ו, כותב הרב שיש חסידים הנמנעים מלצלם את המונותם וכו' אינם מרשים לצייר את צלמם. "ויש לדבריהם מקום בשיטות של פוסקים וקל וחומר במהלך החסידות והפריליות, אבל ההלכה הפשוטה שנתפשטה בישראל על-פי דין השולחן ערוך היא שלצייר צורת אדם בצבע על הלוח, והוא הדין לצלם צלום פוטוגרפי, אין איסור מצד הדין... וראוי מאוד להדר שלא יהיה הציור שלם לגמרי, תיאור יחד עם הרגלים, כי אם העד העליון לבד, שהוא עיקר תפארת האדם והבלטותו האופיית הרוחנית, שזו המבוקש האידיאלי של הטובים שבציירים ובעלי האמנות".